

Verso

Irodalomtörténeti folyóirat

Verso
Irodalomtörténeti folyóirat
2022/1

Szakmai védnökök

Bartók István
Jankovits László
Nagy Imre

Szerkesztők

Boszoki Petra
Kucserka Zsófia
Laczkó András
Milbacher Róbert
Pálffy Eszter
Pap Balázs
Szatmári Áron

Tördelőszerkesztő

Pap Balázs

Borítóterv

Simor Kamilla

ISSN 2630-8479

Felelős kiadó

a PTE BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet
Klasszikus Irodalomtörténeti
és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszékének vezetője
(7624 Pécs, Ifjúság útja 6.)

szerk@versofolyoirat.hu

TARTALOM

TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY

RADNAI DÁNIEL SZABOLCS	
A hazatalálás történetei – a magyar utazási irodalom átalakulása a 19. század közepén (Vázlat egy műfaj- és médiatörténeti kutatáshoz)	9
TÓTH KÁLMÁN	
Kontinuitás a nyelvkérdésben? Kis János szuperintendens egy 1830-as cikkének kontextusai	35
S. LACZKÓ ANDRÁS	
A reklám helye A védegyleti agitáció és Garay János <i>Iparvédegyleti dala</i>	49

KRITIKAI LAPOK

ASZTALOS VERONKA ÖRSIKE	
Hagyatékfeltárás és újraértelmezés: Szendrey Júlia írásaik kontextusáról (GYIMESI Emese, <i>Szendrey Júlia irodalmi pályafutása: Társadalomtörténeti kontextusok</i> , Bp., Ráció, 2021 [Ligatura].)	73
SZAJBÉLY MIHÁLY	
Sajtó és női írás a 19. században, avagy egy kutatási irány eredményei és lehetőségei (<i>Nők, időszaki kiadványok és nyomtatott nyilvánosság 1820–1920</i> , szerk. TÖRÖK Zsuzsa, Bp., Reciti, 2020 [Reciti konferenciakötetek, 9].)	79

FILLÉRTÁR

SZATMÁRI ÁRON		
Bogáti Fazakas Miklós 119. zsolttára	95	
BOGÁTI FAZAKAS MIKLÓS		
119. zsolttár	113	
A tanulmányok összefoglalói / Abstracts.....		129
A lapszám szerzői		133

Szatmári Áron

Bogáti Fazakas Miklós 119. zsoltára

A 119. zsoltár a leghosszabb zsoltár, és így fordítása Bogáti Fazakas Miklós életművében is a hosszabb költemények közé sorolható. Az unitárius költő-teológus verses szövegei között a nyolcadik leghosszabb, vagyis a szerző egyes históriás énekeit is megelőzi. Ez a terjedelem lehetővé teszi, hogy egymagában vizsgálva is releváns információkat kaphassunk a mű szöveghagyományáról, a források sajátosságairól és kapcsolódásairól. Természetesen ezek a megállapítások nem általánosíthatók a teljes zsoltárfordításra, de jelen szövegközlésnek nem is ez a célja, hanem az, hogy betekintést nyújtson a Bogáti-zsoltárokhoz kapcsolódó szövegkorpusz sajátosságaiba, a zsoltárfordítások kiadásának legfőbb problémáiba.

E szövegközlés tehát kísérlet. A pécsi Bogáti-munkacsoport tagjaival, Etlinger Mihállyal, Gál Emőkével, Pap Balázssal és Varga Rékával már számos zsoltár átíratát elkészítettük, vannak elképzeléseink a szöveghagyományról,¹ de a kritikai kiadáshoz kapcsolódó munka nagy része még hátravan. A munka során tudok támaszkodni a Bogáti históriás énekeit közreadó kritikai kiadásra, vagy akár Thordai János zsoltárfordításának Stoll Béla által elkészített kritikai kiadására, amely sok szempontból hasonló terjedelmű és jellegű korpusz.² Fontosnak tartom, hogy elkezdjük megjelentetni a zsoltárokat, hogy mire a kritikai kiadás elkészítéséhez érünk, már építhessünk a tapasztalatokra és azokra a kritikákra, amelyek az ehhez a közléshez hasonló mutatóványokra érkeznek.

1 Vö. ETLINGER Mihály, SZATMÁRI Áron, *Unitárius Psalterium-fordítások = Magyar irodalomtörténet*, szerk. HORVÁTH Iván et al, Bp., Gépeskönyv, 2020–2021, <https://f-book.com/mi/index.php>; ETLINGER Mihály, *Bogáti Fazakas Miklós esete az RMNy 983-mal*, Keresztény Magvető, 123(2017), 280–286; Uő, *Bogáti Fazakas Miklós zsoltárparafrázisai és a gyülekezeti hagyomány = Annona Nova 2012*, szerk. ÁGOSTON Zoltán et al, Pécs, Kerényi Károly Szakkollégium, 2013, 23–34; PAP Balázs, *A második zsoltár, Enyedi György és egyéb unitáriusok = Enyedi 460*, szerk. K. KAPOSÍ Krisztina et al, Bp., MTA–ELTE HECE, 2016, 209–218; VARGA Réka, *Mátéfi János és a szombatos szöveghagyomány = Vers: Verstan, poétika, trópusok a 15–17. századi Európában*, szerk. BARTÓK Zsófia Ágnes et al, Bp., Reciti, 2014, 119–129; SZATMÁRI Áron, *Isten, angyal, krisztus: Válogatások a 8. zsoltárra*, Verso, 2(2019), 2. sz., 5–20; Uő, *Bogáti nyomtatásban: A Psalterium és az unitárius énekeskönyvek*, Keresztény Magvető, 124(2018), 48–65.

2 BOGÁTI Fazakas Miklós *Históriás énekei és bibliai parafrázisai (Énekek éneke, mózesi diadalversek, Jób könyve): 1575–1598*, kiad. ÁCS Pál, ETLINGER Mihály, PAP Balázs, SZATMÁRI Áron, SZENTMÁRTONI Szabó Géza, ZSUPÁN Edina, Bp., Balassi, 2018 (Régi magyar költők tára, 13/A: XVI. századbéli magyar költők művei, új folyam); *Az unitáriusok költészete*, kiad. STOLL Béla, TARNÓCZ Márton, VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1967 (Régi magyar költők tára: XVII. század, 4).

A szövegközlés során a saját átirataimból dolgozom. Még egyszer hangsúlyozom a mutatóvány provizórikus jellegét. Szándékosan kísérleti módon nyúlok a zoltárhoz, állításaim hatóköre mindig kizárólag a 119. zoltár, és nem a teljes zoltárfordítás. Vagyis úgy vizsgálom ezt a szöveget, mintha önállóan megjelenő verses szöveg lenne.

*

Kéziratos források. A 119. zoltárnak (RPHA 69) nem ismert nyomtatott kiadása. Kéziratos másolata kizárólag a Bogáti teljes zoltárfordítását tartalmazó forrásokból ismert. **SZ:** *Szenterzsébeti Bogáti-kódex*, 1608 (Stoll 22), 133v–137r. **PS:** *Péchi Simon-énekeskönyv*, 1610-es évek (1604-es évszámmal – Stoll 33), 235–240. **JK:** *Jancsó-kódex*, 1615 körül (Stoll 31), 90v–93r. **MJ:** *Mátéfi János kódexe*, 1634 (Stoll 39), 215r–218v. **AB:** *Abasfalvi zoltárkönyv*, 1671 (Stoll 53), 150²v–153²v. A kódexet félreszámolták, 150. és 153. levélből is kettő található benne, a 119. zoltár a második 150-es számú levélen kezdődik, és a második 153-as számú levélen végződik, ezt jelzik a felső indexbe tett számok. **KJ:** *Kövendi János-kódex*, 1679 (Stoll 105/2), 205–213. **MP:** *Magyar Péter kódexe*, 1704 (Stoll 167), 123r–127r (243–251).

Kiadás. A zoltár nem szerepel a *Psalterium* szemelvényes nyomtatott kiadásában, eddig kizárólag a zoltárfordítás online kiadásában jelent meg: BOGÁTI Fazekas Miklós, *Magyar Zoltár 151 verses parafrázisban*, kiad. GILICZE Gábor, Bp., OSZK, 2009, <https://mek.oszk.hu/07900/07965/07965.htm>.

Terjedelem. 89 strófa. Ez a leghosszabb zoltár. Az eredeti héber szöveg abecedárium: a zoltár versei sorban a héber ábécé huszonnégy betűjével kezdődnek. Ebben az esetben nyolcversenként változik a versek kezdőbetűje, vagyis nyolc vers kezdődik ugyanazzal a betűvel; a zoltár így összesen 176 verset tesz ki. Bogáti fordítása 88 strófából áll (és még egy strófa a kolofon), tehát nála négy strófa tartozik egy betűhöz, azaz két bibliai verset sűrít egy strófába.

Metrum és dallam. A zoltár izostrofikus, strófa képlete: a9, a8, a9, a8. Nótajelzése minden forrásban azonos: ismeretlen szerző Ó, *Izrael, szerető népem...* kezdetű tízparancsolat-éneke (RPHA 1114). Ez az ének Huszár Gál 1574-ben Komjátiban kiadott graduál-énekeskönyvében jelenik meg dallammal: *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretetek*, [Komját], 1574 (RMNy 353/1), 111r–113r. A dallam kiadása: RMDT I 167=179.³ A dallam a genfi zoltárok egy korai kiadásából ered, ahol Clément Marot tízparancsolat-énekének Loys Bourgeois-féle négyszólamú letétjéből a tenor dallamával egyezik: *Pseavlmcs cinquante de David roy et prophète*, Lyon, 1547,

³ Az első arab szám az első kiadás, a második a második kiadás sorszáma utal: CSOMASZ TÓTH Kálmán, *A XVI. század magyar dallamai*, Bp., Akadémiai, 1958¹ (Régi magyar dallamok tára, 1); *Ua.*, kiad. FERENCZI Ilona, Bp., Akadémiai, 2017².

Superius–Tenor, O4r. Ugyanez a dallama Szenci Molnár Albert 140. zoltárának is. A genfi dallam két helyen tér el ritmusában Huszár Gál dallamától: a harmadik sor hatodik hangja semibrevis helyett minima, a negyedik sor ritmusa pedig teljesen a másodikét követi. Ezekkel az eltérésekkel eltűnnek a szinkópák, és a genfi dallam ritmusa így szögletesebbé, egyszerűbbé válik. Az *Ó, Izrael, szerető népem...* ha nem is végig, de egyes strófáiban páros rímekeket használ, metruma: a9 a8 b9 b8. Bogátinál a páros rimből bokorrím lesz, de a váltakozó sorhossz miatt még így is hangsúlyos a sorpárok jelenléte, amit a dallam sorszerkezete is kiemel: A B C Bv. A metrikai és a dallamszerkezet ily módon kettéosztja a strófákat, és a bibliai versek szerinti tagolást emeli ki, összesen 176 sorpárt kialakítva – ha nem számítjuk a kolofont.

Keletkezés. Bogáti Fazakas Miklós (1548–?) *Psalterium Davidis*, azaz magyar zoltár címmel fönmaradt zoltárfordításának keletkezésére nézve a 119. zoltár nem ad eligazítást, ezért ezt a kérdéskört nem is firtatom. A fordítás megkezdését legkorábban a Bogáti család pécsi tartózkodásának (Pécsre menekülésének) idejéhez kötik (1582), és a szerző élete végéig dolgozhatott a *Zoltárok könyve* első teljes, verses, magyar nyelvű fordításán. Bogáti halálát korábban 1592-re datálták, de szerzősége felmerült egy 1598-ban írt mű kapcsán is, és egyes találgatások szerint az is elképzelhető, hogy talán csak a 17. század elején halt meg.⁴ A nótajelzésben szereplő ének legkorábbi forrása 1574-es, tehát ez alapján sem lehet következtetni a zoltár készülésének lehetséges idejére: az összes felmerült időpont ennél későbbi, és semmi nem zárja ki azt sem, hogy az *Ó, Izrael, szerető népem...* ennél korábbi legyen.

Paratextusok. A 119. zoltár szövegében megtalálhatók azok a paratextuális jegyek, amelyek a *Psalterium* többi darabját is jellemzik: a kolofonszerű záróstrófa megadja a zoltár történeti kontextusát és sorszámát, a versfőkből kiolvasható akrosztichon pedig a szöveg elején is feltüntetett argumentumot adja ki. Épp az utóbbiból következik, hogy Bogáti az abecedáriumot mint formát nem tartja meg, strófái nem az abécé betűivel kezdődnek, viszont a kéziratokban négystrófánként feltüntették a másolók a héber ábécé – latinos alakban átírt – betűit a margón, ami ez alapján feltehetőleg Bogátitól ered. Viszont a PS mást is feltüntet. 12–16 strófánként ilyen margináliákat olvashatunk: „Prima hora”, „3. hora” stb.

A zoltár egyes verseit a zsolozsma imaóráinak elrendeléseként is értelmezik. Erre több helyet is szokás idézni a zoltárból. 62. vers: „Éjfélkor fölkelek, hogy hálát adjak neked igazságos döntéseidért.” 147. vers: „Ébren vagyok virradatkor, és fohászodom, igédben reménykedem.” 164. vers: „Naponta hétszer dicsérlek téged igazságos döntéseidért.”⁵ Ebből jön a hét napközbeni imaóra: a Laudes, a kishórák

4 Lásd erről bővebben Bogáti életrajzát a kritikai kiadásban: BOGÁTI, *Históriás énekei...*, i. m., 433–460.

5 A továbbiakban, ha külön nem térek ki rá, a Bibliát ebből a kiadásból idézem: *Biblia: Istennek az Ószövetségben és Újszövetségben adott kijelentése (magyarázó jegyzetekkel)*, Bp., Magyar Bibliatársulat–Kálvin János Kiadó, 2010.

(Prima, Tertia, Sexta, Nona), a Vesperás és a Completorium; valamint az éjszakai zsolozsma: a Vigilia vagy Matutinum.⁶ Bogáti ezeket így fordítja a 31., a 74. és a 82. strófában:

sőt, éjfélkor énekhez költem,
igédrről neved dicsírtem.
[...]
Szódra bízva jó reggel kelek,
hogy megvídj, azon könyörgök,
[...]
hétszer egy nap téged dicsírlek,
hogy igazságidra nézek.

Már Szent Benedek regulája leírja az imaórák rendjét, és azt is, hogy ezeken az alkalmakon milyen rendben kell énekelni a zoltárokat. A régi római zsolozsmában a 119. zoltár a kishórák közt oszlik meg. Ha az egy betűhöz kapcsolódó nyolcverses blokkokat tekintjük egy egységnek, akkor a 22 egység (a héber ábécé 22 betűje) így oszlik meg a négy napközbeni óra között:⁷

Prima: 1–4
Tertia: 5–10
Sexta: 11–16
Nona: 17–22

Így a 119. zoltárt minden nap egyszer elénekelték. Szent Benedek ettől a rendszertől eltért, és két napra, vasárnapra és hétfőre osztja el a zoltárt:⁸

V: Prima: 1–4
Tertia: 5–7
Sexta: 8–10
Nona: 11–13
H: Tertia: 14–16
Sexta: 17–19
Nona: 20–22

A PS az egyetlen forrás, amely feltünteti a hórakat is, az alábbi rendben:

Prima: 1–3
Tertia: 4–6
Sexta: 7–10
Nona: 11–13

⁶ DOBSZAY László, *A zsolozsma – tegnap és ma*, Vigilia, 53(1988), 88–97, 90.

⁷ László DOBSZAY, *The Bugnini-Liturgy and the Reform of the Reform*, Front Royal, Virginia, Church Music Association of America, 2003 (Musicae – Sacrae – Meletemata, 5), 49–50.

⁸ *Uo.*, 75–76.

Prima: 14–16

Tertia: 17–19

Sexta: 20–22

Ez az elrendezés inkább a Szent Benedek regulájában előírt rendnek felel meg, néhány eltéréssel. A Prima helyett az első Sexta áll négy egységből, és a második nap a Primával kezdődik, így nem ér el újra a Nonáig. Nem lehet tudni, hogy a másolás rontott-e az elrendezésen, vagy Bogáti akart valamit máshogy elrendezni. Az ő történetileg értelmezett szöveghűségéhez mindenesetre illik, hogy megmutassa a zsoltár által is előírt hét imaalkalmat és annak lehetséges történeti kontextusát. Az persze szokatlan, hogy nem ószövetségi hagyományt mutat be a zsoltáron, hiszen általában ószövetségi ünnepeket rendel a fordításaihoz. Ilyenre egyetlen példát ismerünk csak, mégpedig a szomszédos 118. zsoltárt, ahol a zsoltár későbbi használatát soroló strófákban – szintén egyedülálló módon – Jézus jeruzsálemi bevonulását és az utolsó vacsorát is megemlíti a szöveg:⁹

Hogy az egész ország Dávidot választá, Dávid arról ezt írta,
sok szerencséjéről száztizennyolcadik énekében meghagyá.

Hogy az Jézus király töviskoronára Jeruzsálembé mene,
az jó hűtű szent nép előtté, utána ez éneket üvölté.

Az húsvéti báránt mikor zsidók ötték, étel közbe ezt mondták,
végvacsora után az szent apostolok az Krisztussal ezt mondták.

Marok zöld ágakkal sátoros innepen most is zsidó ezt mondja,
innep nyolcad napján Istentől az királt ilyen szókkal kívánja.

De itt még nem áll meg a számmisztika. A héber ábécé huszonkét betűje és a hét imaalkalom mellé a tízparancsolatot kapcsolja Bogáti azzal, hogy fordításához az *Ó, Izrael, szerető népem...* kezdetű tízparancsolat-ének dallamát választja. Vagyis miközben a zsoltár a törvény ismeretéről, megtartásáról és szeretetéről szól, Bogáti megadja ennek kulcsát is, ami a szövegben nyilván nincs kimondva: a törvények törvénye a tízparancsolat, és amikor a zsoltár a törvényekről ír, akkor elsősorban erre kell gondolni. Ez a jelentésadás az antitrinitárius teológia szempontjából sem elhanyagolható. Dán Róbert szerint az unitárius és szombatos teológia közötti határvonal éppen az ószövetségi törvények érvényének értelmezésében érhető tetten. „A szombatosok a Törvény érvényét változatlanul fennállónak tartották, saját szavaik szerint a zsidóktól csak annyiban különböztek, hogy Jézust messiásnak ismerték el” – foglalja össze Dán.¹⁰ A bevett keresztény értelmezés szerint az új szövetség feloldja az ószövetségi törvények hatályát; csak azok maradtak érvényben, amelyeket Jézus is megerősített, például a tízparancsolat. Bár Bogáti

⁹ Erről részletesebben ír VARGA, *i. m.*, 120–124.

¹⁰ DÁN Róbert, *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1973 (Humanizmus és reformáció, 2), 191.

kortársaihoz képest e téren is igen radikális nézeteket vallott, ennek ellenére ő is azt tartotta, hogy a „Messiás küldetése után a hit által megváltottak tanításai az Újszövetségben kerültek megfogalmazásra és sok mindenben megváltoztatták a mózesi tan érvényét. [...] Ezek szerint a rituálék közül az ételtilalmak, az áldozati ceremóniák, a különféle bűnbánó ünnepek és történeti háttérű természetünnepek, valamint az őszi-tavaszi évszámítás, az újhold tisztelete stb. nem maradtak érvényben Bogáti hite szerint.”¹¹ A tízparancsolat hozzákapcsolása a zsoltárhoz figyelmeztetés is lehet: nem általában az ószövetségi törvényekről van szó, csak a tízparancsolatról.

Egy verses szövegbe azonban nem feltétlenül kell ilyen finom teológiai megkülönböztetéseket belelátni. Már az is zseniális, hogy Bogáti hagyja eredeti formájában működni a zsoltár szövegét, és minden egyéb értelmezést annak paratextusában helyez el. Ezzel a zsoltár *szövege* megmarad történeti kontextusában (Dávid épp menekül, amikor ezt éneкли), mégis – a paratextusokat *kommentárként* használva – jelzi kortársi használatának lehetőségeit (mi is imádkozzunk hétszer egy nap, ahogyan Dávid, illetve a törvények megtartása alatt elsősorban a tízparancsolatra gondoljunk). Bogáti arra tesz kísérletet, hogy újragondolja szöveg és kommentár viszonyát a korabeli verses irodalomban. Míg a próza megengedi margináliák és különböző hivatkozások használatát, ami jól kivehetően, tipográfiaiailag is elkülöníti a törzsszöveget és a kommentárt (lásd erre példának akár a vizsolyi bibliát), addig a verses szöveg erre nem kínál tipográfiai lehetőséget. A vallásos tárgyú verses epika a problémát úgy oldja meg, hogy az elbeszélő részt – a tulajdonképpeni parafrázist – egyértelműen, tartalmilag és térbelileg is elkülöníti a még mindig verses tanulságtól vagy summától, azaz a kommentártól, amint ezt Bogátinál is megfigyelhetjük a *Jób könyvének parafrázisában* és az *Énekek énekében*. A 16. század zsoltárfordításai esetében legtöbbször éppen ez az elkülönülés nem történik meg, és a kommentár beleíródik a szövegbe. „Bogáti teológiai meggyőződéséből és bibliai-kritikai igényéből fakadóan olyan fordítás-poétikai koncepciót működtet, melynek lényege a bibliai szövegek forráshű és historikus visszaadása anélkül, hogy a szövegek immanensen tartalmaznák a hozzájuk fűződő értelmezéseket és kommentárokat.”¹² Bogáti a paratextusok gazdag alkalmazásában találja meg a módját, hogy úgy rendeljen kommentárt a szöveghez, hogy ne törjön meg a versszöveg történeti és poétikai egysége.

Az *Ó, Izrael, szerető népem...* megválasztása még egy összefüggésre rávilágít. Az első parancsolat így szól: „Én, az Úr, vagyok a te Istened, aki kihoztalak Egyiptom földjéről, a szolgaság házából” (2Móz 20,2). A parancsban megfogalmazott történeti adalékot ma már kevésbé tartjuk fontosnak. Nem így az *Ó, Izrael, szerető népem...* vonatkozó strófája, mely éppen ezt a történeti magyarázatot bontja ki, szép költői képet alkalmazva:

¹¹ *Uo.*, 190.

¹² ETLINGER Mihály, SZATMÁRI Áron, *Bogáti-parafrázisok és reinkarnáció: Keletkezéstörténet, felekezeti, hagyományozódás = Szöveg, hordozó, közösség: Olvasóközönség és közösségi olvasmányok a régi magyar irodalomban (Fiatalkonferenciája 2015)*, szerk. GESZTELYI Hermina, GÖRÖG Dániel, MARÓTHY Szilvia, Bp., Reciti, 2016, 97–111, 106.

Egyiptombeli nagy rabságból,
 iszonyú vaskemencéből
 tégedet kiszabadítalak,
 és magamnak választalak.

Bogáti argumentuma szerint Dávid éppen bujdosik, vagyis megszabadítására vár, miközben arra vágyik, hogy Isten színe előtt lehessen. Dávid esetében ennek a parancsolatnak a betartása, hitének, hűségének bizonyítása – az ószövetségi törvények szerint – úgy lehetséges, ha a sátorhoz járul, vagyis áldozatot mutat be Istennek. Tehát amikor bujdosása közben arra vágyik, hogy végre betarthassa a törvényt, és tiszteletét tehesse Isten sátránál, akkor valójában abban bízunk, hogy Isten megszabadítja üldöztetéséből, hiszen a kettő az ő aktuális helyzetében egy. A parancsolat megfogalmazása, különösen a fent idézett gyülekezeti énekben, arra hívja fel a figyelmet, hogy az Istenbe vetett hit elsősorban azt jelenti: emlékezünk szabadító voltára, és hiszünk abban, hogy újra megszabadít – akár testi, akár lelki értelemben.

Ha csak nagyon halványan is, valamiféle eltávolodás az ószövetségi istentisztelettől mégiscsak megjelenik Bogátinál is. Tőle idegen az a krisztianizáló eljárás, amely nyugodt szívvel elhallgatja vagy kitörli a zsoltárokból az ószövetségi áldozásra vonatkozó részeket. Sőt, ha a zsoltár kifejezetten az áldozat bemutatásáról szól, akkor az Bogáti fordításában is minden további nélkül helyet kap. Ennek eklatáns példája az 51. zsoltár esete, amelyik talán a legtöbbet fordított zsoltár a 16. század magyar nyelvű költészetében. A zsoltár szövege valóban kétféleképpen viszonyul az áldozáshoz. 18. vers: „Hiszen a véresáldozatot nem kedveled, és ha égőáldozatot adnék is, nem vennéd szívesen.” 21. vers: „Akkor majd kedveled a helyesen bemutatott áldozatokat, az égőáldozatot és a teljes áldozatot. Akkor majd áldozhatnak oltárodon bikákat.” A zsoltár zárlata nem hagy kétséget afelől, hogy itt – a szöveg szintjén – valódi ételáldozatról van szó. A 18. vers megjegyzése arra vonatkozik, hogy *addig* nem fogadja el az áldozatokat Isten, *amíg* Dávid nem bánja meg a bűneit. Bogáti ezt a kettősséget meg is jeleníti zsoltárfordításában, ellenben a zsoltár másik öt 16. századi verses fordítása nem (beleértve a Balassi–Rimay-féle, *Végtelen irgalmú, ó, te nagy hatalmú...* kezdetű szöveget is). Ezek elhallgatják a 21. vers egyértelmű történeti utalását, és a 18. verset végső konklúzióként értelmezik. Természetesen a „testi” áldozás propagálása nem lett volna célszerű, hiszen a helvét típusú reformáció elvetette az úrvacsora áldozásként való értelmezését.

A 119. zsoltárban eredetileg nincs szó áldozásról, a szöveg középpontjában a törvény megtartása és szeretete áll. Noha a törvények magukba foglalják az áldozat bemutatására vonatkozó előírásokat is, ezek a szövegben sehol nincsenek kiemelve. Ami viszont ki van emelve, az a törvény szerinti, tehát jámbor és igazság-szerető élet, illetve Isten és törvényének magasztalása, vagyis az imádság. A zsoltár a tágan értett imádságnak, az Istenhez szóló beszédnek különböző formáiról ír. Nemcsak azt mondja el a beszélő, hogy hányszor imádkozik egy nap, hanem szól elmélkedő és szemlélődő imádságról, másként meditációról és contemplációról is. Az argumentum azt mondja, hogy Dávid „búdosva kívánczik az sátorhoz, tanol-

ni s cselekedni jót”. Isten színe elé akar járulni, de hangsúlyosan nem azért, hogy áldozzon, hanem „tanolni s cselekedni jót”. A záró tagmondat nem egykönnyen érthető: „az pietas egészen jó”. A pietas, magyarul ’jámberság’ Bogáti *Psalterium*-nak egyik alapszava. Az 1. zsoltár, tehát a teljes fordítás ezzel a sorral kezdődik:

Jámbor és bölcs, bódog és szent, Istenét tudja...

Az 1. zsoltárnak az argumentuma is az, hogy „Jámbor”, de még nyolc zsoltár argumentuma szól a jámborokról, és a teljes *Psalterium*ban több mint 130-szor fordul elő a kifejezés. De miért emeli ki külön a jámborságot, miközben már előtte is azt írja, hogy „cselekedni jót”? Mit akar vele hangsúlyozni? Feltételezésem, hogy ezt a félmondatot úgy kell érteni, hogy a pietas, azaz jámborság önmagában jó, önmagában elég; egész, vagyis nem kell hozzá más. Hogy ezzel a jámborsággal, ami önmagában elég, a hit áll szemben, vagy a különféle – ószövetségi, katolikus, esetleg protestáns – rítusok, abban egyelőre nem merek állást foglalni; vélhetően a teljes zsoltárkönyv elemzése majd fényt derít erre is. A 119. zsoltár kontextusában az áldozás jelenik meg hiányként: a jámbor élet hiába lokalizálódik a szent sátorhoz, ahol az áldozatokat kell bemutatni, Bogátinál hangsúlyosan nem erről van szó, hanem a jóságról, a törvény szeretetéről és Isten dicséretéről. Még amikor áldozást emleget a zsoltár beszélője, Bogátinál akkor is az imádságról van szó, még hangsúlyosabbá téve a hiányt. Az új fordítású Biblia 108. versében „önként vállalt fogadalmakról” van szó. Bogáti ezt így fordítja az 54. strófában:

szám áldozatit vedd jó kedvvel...

Fordítása nagyon hasonlít a vizsolyi biblia megoldásához. Ott a 108. vers így szerepel: „Az én számnak szabad akarat szerint való áldozati legyenek kedvesek te előtted”. Bogátinál az önkéntesség vagy a szabad akarat említése elmarad, és a hangsúly a szájjal való mondásra kerül, ami akár érthető úgy is, hogy a szájával, tehát imával, és nem pedig ételáldozattal áldoz az Istennek. A zsolozsmázás, azaz imaszolgálat jeleinek elhelyezése a zsoltár szövegében ezt az értelmezést erősíti. A 88. strófa ekként összegzi a zsoltárt, újra kiemelve azt, hogy a törvény szerint való élés egyet jelent Isten dicséretével:

Ó, vídj meg, és hon megdicsírlek,
törvényidben úgy élhetek...

A fordítás forrásai. A 119. zsoltár egymagában igen kevésbé árulkodik forrásáról. Dán Róbert elsősorban Agostino Giustiniani 1516-os, többnyelvű zsoltárkiadásával veti össze Bogáti fordításait (*Psalterium Hebraeum, Graecum, Arabicum, et Chaldaicum*, ed. Augustinus IUSTINIANUS, Genua [Genova], 1516), és kimutatja, hogy Bogáti a sokszor eltérő szövegű fordításokból és a hozzájuk fűzött kommentárokból válogatja össze értelmezését, alakítja ki saját textusait.¹³ A 119. zsoltár kapcsán

13 DÁN, *i. m.*, 159–169.

már nem említ kimutatható egyezéseket Giustiniani textusaival. Két korábbi tanulmányomban Bogáti fordítását Sebastian Münster héber–latin kiadásával (*Hebraica Biblia, latina planeque nova*, transl. Sebastian MÜNSTER, Basilea [Bázel], 1546) és a vizsolyi biblia (*Szent Biblia*, Vizsoly, 1590, RMNy 652) textusaival vetettem össze; mindkét kiadást releváns korpusznak gondolom Bogáti zsoltárfordításainak elemzésekor.¹⁴ A 119. zsoltár esetében kevés árulkodó jelet találhatunk. Fentebb az 54. strófa (108. vers) kapcsán már szóba került a vizsolyi biblia. Giustiniani textusaiban a „Voluntaria oris mei” kifejezés szerepel, Münster viszont beszúr egy zárójeles megjegyzést: „Voluntaria (sacrificia) oris mei” – innen eredhet az „áldozat” kifejezés.

Egy másik nyom a 195. sor (98. vers), melyet a hét forrás öt különböző kifejezéssel indít. Itt Giustiniani héber és görög szerinti latin hasábjai a „Super inimicos meos” kifejezést használják, vagyis a PS és a MP megoldása tűnik helyesnek („ellenimnél”), szemben a JK variánsával („vényimnél” – ti. véneimnél), amely ráadásul szótagszámhiányt hoz létre. De még így is zavaró a variánsok sokasága. A SZ és az AB az „eleimnél”, a MJ a „szüleimnél” kifejezést használja, a KJ-ben pedig „az elsőknél” kifejezés szerepel. Ha az „ellenimnél” kifejezés szótagszámban is és tartalmilag is megfelel, nehéz megérteni, miért jött létre a többi variáns, melyek ráadásul egymás szinonimái. A „vényim” szótagszámhiányt hoz létre, ezt már lett volna értelme javítani. Az „eleimnél” kifejezés pedig valamiféle origója a variánsoknak, ebből könnyen lesz „ellenimnél” (főként, ha az tartalmilag is ideillik), és könnyen változik valamelyik szinonimájára is. Ráadásul Giustiniani Targumot közlő latin hasábjában ez szerepel: „dominos inimicitie mee”, vagyis ’ellenséges urak’, ’ellenséges mesterek’, amelyek a zsoltárfordítás által kijelölt élethelyzet alapján korábban éppenséggel Dávid urai, előjárói, mesterei, vénei voltak. Ennek pedig akár már lehet releváns fordítása az „eleimnél”, „véneimnél”. Elképzelhető, hogy a variánsok szóródása nem másolói szövegromlásra, hanem szerzői variánsok létrejöttére utal, ahogyan az 55. zsoltárnak Bogáti két külön fordítását is elkészítette a Targum szövegének eltérései miatt.¹⁵

Bogáti ezt a zsoltárt is Dávidhoz kapcsolja, de nem választ konkrét történetet. Az argumentumot kiadó akrosztichon Saul és Absolon történetét is beemeli az értelmezésbe. Dávid mindkét történetben bujdosik, először Saul elől (1Sám 20–31), majd fia, Absolon elől (2Sám 15–18). A zsoltárnak eredetileg nincs felirata, szövegében sincs utalás Dávidra, bár a vizsolyi biblia argumentuma is Dávidhoz köti a zsoltárt: „Dávid az ő számkivetésének idején...” A magyar bibliakiadás ennél konkrétabb kapcsolatot nem teremt Dávid történetével. A zsoltárszövegben több olyan vers is található, amely alkalmazható Dávid imént említett élethelyzetére.

14 Vö. SZATMÁRI ÁRON, *Tiltott, Türt, Támogatott: Hangszerek az unitárius zsoltárfordításokban = Imitáció és parafrázis: Szövegváltozatok a magyar régiségben*, szerk. BARTÓK István, JANKOVITS László, PAP Balázs, Pécs, Verso, 2020 (Verso könyvek), 205–221, http://versofolyoirat.hu/imitacio_es_parafrazis.pdf; Uő, *Isten, angyal, krisztus...*, i. m.

15 ETLINGER, SZATMÁRI, *Bogáti-parafrázisok...*, i. m., 98–103.

A 23. vers így szól: „Ha a fejedelmek összeülnek, és rólam tárgyalnak...” Ezt Bogáti így fordítja:

Saul mind reám szól urakkal...

A 63. vers a Bibliában így szerepel: „Barátja vagyok mindazoknak, akik istenfélők, és megtartják utasításaidat...” Bogáti fordítása ez:

Nyájasságom hatszáz jámborral,
szent utaidon járókkal...

A 1Sám és a 2Sám történetében is szó van a Dávidot kísérő hatszáz emberről. Különösen 2Sám 15-ben olvashatunk a hatszáz gáti ember hűségéről. Talán ezen utalások miatt kapcsolható össze a 119. zsoltár Dávid bujdosásával.

Erre az összekapcsolásra azonban nem találunk utalást Giustiniani kiadásában. Nem így Münster bibliájában, amely a 109. verset köti össze Dávid Saul elől való menekülésével. A 109. vers Münsternél így szerepel: „Anima mea in manu mea semper: et legis tuae non sum oblitus.” Münster jegyzete szerint ugyanezeket a szavakat használja a halottidéző, amikor Saulhoz szól. A szövegrész Münsternél: „et posui animam meam in manu mea, audivique verba tua, quae loquutus es ad me” (1Sám 28,21b). Münster csak a szövegszerű egyezést kívánja megmutatni, nála nem válik az egész zsoltárt értelmező keretté Dávid bujdosása. Bogáti viszont épp az ilyen lehetőségekbe kapaszkodik bele, amikor historikus kontextust épít a zsoltárok köré. A fentiekből annyi talán látszik, hogy a 119. zsoltár esetében is érdemes bevonni Giustiniani és Münster kiadását a releváns források körébe.

Akrosztichon. Bogáti akrosztichonja meglepő következetességet mutat. Bár a 16. századi akrosztichonokban az I és J, valamint az U és V betűk felcserélhetők, ebben az esetben az akrosztichonban i-ként olvasandó betűk i hangértékkel szerepelnek a versben is, a j- vagy y-ként szereplő betűk pedig j hangértékkel. Ugyanígy következetes az U és V különválasztása: nincs olyan eset, amikor a strófa U-val kezdődik, de az akrosztichonban V-ként olvasandó a versfő, és vice versa. A kéziratok már korántsem ilyen következetesek, a betűpárok versfőként álló díszesebb változatai közül általában vagy az egyiket, vagy a másikat részesítik előnyben. A SZ és a JK másolója inkább V-t és J-t ír, a PS-é inkább V-t és I-t. A MP másolója általában U-t, míg a KJ-é I-t, de utóbbi megkülönbözteti az U-t és a V-t. A versszöveg alapján szintén következetes az S és a Z megkülönböztetése. Ha az akrosztichonban s hangértékre van szükség, akkor s-sel kezdődő szó áll a strófa élén. Ha viszont z-re vagy sz-re, akkor mindig sz hangértékkel kezdődik a strófa, és a kéziratok vagy Z-t írnak, vagy egy sz-t, melynek a második jegyét emelik ki. Ezt a rendszert csak a KJ másolója nem követi, ő a strófakezdő sz betűkben is mindig az s-t emeli ki, így a versfőket összeolvasva olyan szavakat kapunk, mint „KIVANKOSIK” és „SATORHOS”. A források különbözőképp oldják meg a latin pietas szó írását. Utolsó betűjét a „Szent” szóval kezdődő strófa adja, ami befér a

fenti rendszerbe, hiszen a latin szó s betűje sz hangot jelöl. A legtöbb kézirat ezért az s betűt emeli ki az akrosztichonba, míg a PS, a MJ és az AB másolója a z-t, ahogyan a strófakezdő sz betűknél mindig. Náluk így a „PIETAZ” szóalak jön létre. Mindkét megoldás következetes, csak másképp.

ABSALOM VAGJ SAUL ELEOT BUDOSVA KIVANKOZIK AZ SATORHOZ
TANOLNI S TSELEKEDNI JOT MERT AZ PIETAS EGIZEN JO S¹⁶

Argumentum. Az argumentum variánsait a szövegközlés tartalmazza, de érdemes egy pillantást vetni az akrosztichonok és az argumentumok eltéréseire. A kéziratok egyes esetekben az akrosztichon írásmódját, máskor a törzsszövegben használt helyesírást részesítik előnyben az argumentumban. A PS soha nem írja a cs hangot ts betűkapcsolattal, mindig a cz írásmódot alkalmazza, az argumentumban azonban „tselekedni” alakban közli a kifejezést – követve az akrosztichont. A JK ellenben a czielekedni alakot követi: ezt a szót így írná a törzsszövegben is. De nemcsak a betűk írásmódja, hanem az ejtés is befolyásolja az argumentum lejegyzését. A legtöbb kézirat – a kiejtésnek megfelelően – megkettőzi az sz-t az egészen szóban („egeszsen”), noha az akrosztichonban egy sz (pontosabban Z) szerepel, ráadásul a versfők í-ző formájában adják ki a kifejezést. Ezt csak a SZ követi a maga „egjzen” alakjával. Az akrosztichon „kívánkozik” szóalakja helyett több kézirat argumentuma a „kévánkozik” alakot közli, „Absalom” helyett pedig „Absolom”-ot vagy „Absolon”-t írnak. Ezek a változatok azért tanulságosak, mert az akrosztichonban szereplő betűk a szerző írásmódjáról árulkodnak, és így egyértelmű a változtatás iránya. Attól viszont vonakodnék, hogy az akrosztichon alapján következtessék Bogáti nyelvállapotára és az általa használt nyelvjárási alakokra. Nem vagyok benne biztos, hogy Bogáti a szavaknak csak egyetlen nyelvjárási alakját használta volna, de erről alighanem többet tudunk majd az összes akrosztichon elemzése után.

Szövegközlés. A főszöveget a Bogáti-kritikai elkészült kötetében is használt modernizált, de ejtéstükrözött átírással közlöm. Mivel a források között nincsen autográf kézirat, és nem tudjuk, hogy a források szövege mennyiben a másolók és mennyiben a feltételezett autográf nyelvállapotát követik, nem érdemes követni a kéziratok helyesírási és központosági sajátosságait, de talán érdemes megtartani a nyelvjárási alakokat. Szövegközlésem elsődleges célja az, hogy a különböző forrásokban található változatok összevethetők legyenek, számot adjanak eltéréseikről és az egyezésekről, ugyanakkor az egyes források sajátosságai önmagukban is kirajzolódjanak. Ezért van szükség a modernizált helyesíráásra, amely kiszűri az eltérő írásmódokból eredő különbségeket, de egységes kódrendszert használva megmutatja a nyelvi sajátosságokat.

16 KJ ELEÖOT KJ KIVANKOSIK AS SATORHOS AB AS SATORHOZ PS MJ AB AZ PIETAZ KJ AS PIETAS KJ MP EGISEN

A kéziratok egyébként meglehetősen következetes hangjelölést alkalmaznak, szinte mindenhol megkülönböztetik az o-ö és u-ü párokat, és különösen a későbbi kéziratokban az a-á és e-é párokat is. Többnyire a mássalhangzók esetében is megvalósul az az elv, hogy ugyanaz a jel mindig ugyanazt a hangot jelöli. Vagyis a források helyesírásából jól lehet következtetni a szavak ejtésére, így az ejtéstükrözöttető átírás elég pontosan képes visszaadni az egyes források nyelvi sajátosságait.

Az átiratokban megtartottam a régies és nyelvjárási alakok hangértékeit, de a hangzók megnyúlását vagy lerövidülését nem mindig, hiszen ezt a mai helyesírás sem minden esetben jelöli (gondoljunk az olyan ingadozó ejtésű szavakra, mint a szőlő és a szalag), és éppen a hangzók hosszának jelölésében a legkevésbé érzékeny a források helyesírása. Ezekben az esetekben a mai helyesírás felé közelítem az átírást. Az „egíszszen” alakban szereplő szót éppen ezért „egíszzen” formában írom át, amely természetesen ejthető hosszú és rövid sz-szel is (az egészen szót én magam hosszú sz-szel ejtem). Az „épen” alakban írt határozószót viszont „éppen” alakban írom át, hisz nem kizárható, hogy a két alak hasonlóan ingadozó ejtést takar, csak épp a másoló számára az egy p-t alkalmazó lejegyzés volt a megszokottabb.

Minden olyan esetben, ahol az ejtés egyértelmű, de az értelem alapján különbözőképp is lehetne írni az adott kifejezést, a betűhűség felé mozdulok el, és jelzem a kétértelműséget a jegyzetekben. Az í-ző forrásokban olvasható „vígy” kifejezés jelentheti azt is, hogy ’védj’, és ez esetben „vidj”-ként írom át, de jelentheti azt is, hogy ’végy’ (azaz ’vegyél’), illetve azt, hogy ’vigyél’, és az utóbbi két esetben „vígy”-ként írom át. Az értelmezést többnyire egyértelművé teszi a kontextus. A 196. sorban az „emlitem” formában írt szó jelölheti a jelen idejű ige alternatív ejtését is, de a múlt idejű ige (’említettem’) maitól eltérő használatát is. Ebben az esetben is érdemes „említtem” alakban átírni a szót, és a jegyzetben kitérni a kétértelműségre.

Annak érdekében, hogy az egyes források önmagukban is követhetők legyenek, az egész sorokat, strófákat érintő eltéréseket a főszöveg mellett közlöm. Így az eltérések kontextusa is láthatóvá válik (sorcserek, értelem vagy szótagszám miatti javítások). Szintén az összehasonlíthatóság kedvéért az egyes források variánsait a lapalji jegyzetekben is a főszöveg átírásának megfelelően közlöm (kivéve, ha kétes értelmű szavakról vagy javításokról van szó, és szükséges megmutatni a másoló által lejegyzett betűsort). Mivel a szövegközlés nem a kéziratok írásmódját kívánja visszaadni, a jegyzetekben sem érdemes betűhíven közölni a variánsokat, hiszen így a legtöbb forrás variánsát külön kellene feltüntetni. A szövegközlés szempontjából sokkal fontosabb megmutatni azt, hogy mely források közlik ugyanazt a variánst, és a források mely csoportjaival állnak szemben. Ha a variánsokat is modernizálva közlöm, akkor egy csoportba kerülnek az azonos szóalakot vagy akár azonos nyelvjárási alakot szerepeltető források, vagyis jobban kirajzolódnak a kapcsolatok, összefüggések és különbségek.

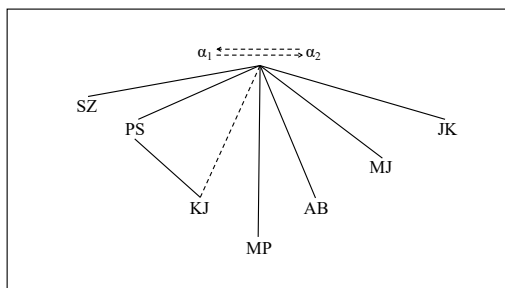
A főszöveg a JK-ben található szövegen alapul. Ezzel szembehelyezkedem egy korábbi konvencióval, mely szerint a legjobb szöveget a PS tartalmazza.¹⁷ A pécsi Bogáti-kutatócsoport eredményei csak részben igazolják ezt a hipotézist. Valóban az egyik legjobb szöveg van a PS-ben. De szinte ezzel megegyező minőségű és nagyon hasonló szövegállapotot rögzítő szöveg van a JK-ben és a majdnem száz évvel később készült MP-ben is. A MJ másolója igen sok egyéni módosítást eszközöl a szövegen, de helyenként szintén a szerzőihez legközelebbi variánst tartalmazza, igazodva az előző kéziratokhoz. A SZ szintén sok eltéréssel rendelkezik, de ezek kapcsán felmerülhet, hogy alternatív szerzői variánsokról van szó. Az eddigi összevetések szerint a hét kézirat forrásból hat biztosan azonos szövegkritikai státuszú, a hetedik, a KJ pedig valószínűleg. Másképp ezt úgy lehet megfogalmazni, hogy a hat kézirat között közvetlen kapcsolat egyelőre nem igazolható, egyik sem származhat semelyik másikból, a stemmán bokorként lehetne őket ábrázolni. A KJ esetében felmerülhet, hogy a PS-et másolta, de az is lehet, hogy egy közös őst másolt a kettő. Mindenesetre e két kézirat szorosabban összetartozik. Azért nem mellékes, hogy mi a két kézirat viszonya, mert ha közös őst másoltak, akkor a PS hibái a KJ alapján javítandók. Ha azonban a KJ másolója (Felvinczi György) a PS-et másolta, akkor a két kézirat eltéréseiből csak a KJ másolójának változtatásaira következtethetünk, a PS forrására semmiképp. Sajnos a két kézirat közös eltérései egyelőre csak kettejük kapcsolatát igazolják. Ahhoz, hogy ebből a közös ős meglétére (tehát egy ma már nem ismert kéziraatra) lehessen következtetni, mindkét kéziratnak saját variánsokkal is kellene rendelkeznie. De ez még nem elég: a PS saját variánsai esetén azt is ki kell tudni zárni, hogy a KJ másolója a PS alakjából a többi forrásban megtalálható variánsra javított, de a többi forrástól függetlenül. Ilyen szöveg hely a 119. zsoltszóban nincs. A PS „szádtól” alakja a 86. sorban könnyen visszaváltozhat „szódtól”-ra, a 206. sor tollhibáját („édesd”) szintén kézenfekvően lehet „édesb”-re javítani.

A kéziratok eltérései nem engedik kirajzolni a szövegvariánsok valamiféle genealógiáját. Nem a nyomtatványok szokásos modelljét látjuk, ahol egy-egy véletlenül létrejövő hiba továbböröklődik forrásról forrásra. Itt olyan variánsokat látunk, amelyek másolás közben egymástól függetlenül is létrejöhetnek (például bizonyos nyelvjárási alakok megváltoztatása), olyan hibákat (például a szótagszám hibáit), amelyeket egymástól függetlenül is könnyű ugyanúgy javítani. Azok az eltérések azonban, melyeket biztosan nem lehet egymástól függetlenül létrehozni vagy egyformán javítani (ezeket hívja Vadai István erős hibának),¹⁸ csak egy-egy forrásban jelennek meg, nem öröklődnek tovább, vagy ha időnként több forrásban is felbukkannak, ezek a felbukkanások nem rajzolnak ki mintázatot. Vagyis mintha egyetlen összöveg lenne, és mindegyik forrás másolója ezt a szöveget látta

17 BOGÁTI Fazakas Miklós, *Psalterium: Magyar zsoltszó*, kiad. GILICZE Gábor, SZABÓ Géza, tan. DÁN Róbert, Bp., Magyar Helikon, 1979, 264.

18 VADAI István, *Szövegkritika-kritika = Filológia és textológia a régi magyar irodalomban*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, ME BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012, 449–459.

volna (az egyetlen esetleges kivétel Felvinczi György, a KJ másolója). Az eltérések pedig magyarázhatók azzal, hogy az adott másoló ezt és ezt csinálta, nem kell továbbörökített variánsokkal számolni. Sajátos szöveghagyományt örökít meg Bogáti *Psalteriuma*, melyet most a 119. zsoltáron keresztül is megfigyelhetünk.

Ez az összöveg természetesen szintén elméleti konstrukció, és nem is gondolom azt, hogy az általunk ismert források konkrétan egy közös őst másoltak volna, amely akár egy szerzői autográf. A bokornak vagy fűrtnek tűnő stemma inkább arról árulkodik, hogy Bogáti *Psalteriumának* terjedtek különböző (szerzői és nem szerzői) variánsai, ezek a variánsok esetenként egymásra is hatottak, de nem jöttek létre (a 119. zsoltár szövegében semmiképp nem) a későbbi hagyományozódást nagyban meghatározó variánsok, melyek mentén a szöveghagyomány kétfelé – vagy többfelé – ágazott volna, és identikus, de egymástól elkülönülő forráscsoportok jöttek volna létre. Ez azt is jelenti, hogy a források nem egy szerzői összöveg felé mutatnak, hanem erről a többé-kevésbé diffúz hagyományról adnak számot, amely ott munkált a források létrejötté mögött. Így a szövegkiadásnak sem egy idealizált szerzői szöveget kell létrehozni, hanem ezt a hagyományt kell bemutatni. Egy ilyen kiadás megmutatja a jellemző tendenciákat, felrajzol különféle kapcsolatokat, számot ad a források sajátosságairól és arról, hogy mely források működnek hasonlóan (ami persze nem mindig vezet azonos eredményre).

A 119. zsoltár esetében a JK és a PS szövege ugyanolyan jól használható főszöveggé, és mivel szövegkritikai státuszuk – az eddigi kutatások alapján és a 119. zsoltár elemzése alapján is – megegyezik, szabadon választhattam a két szöveg közül. Ráadásul a két forrás nemcsak valószínűsíthetően ugyanabban a kissolymosi másolói műhelyben jött létre,¹⁹ de a keletkezésükre való becslések alapján nagyjából egy időben másolták őket, az sem egyértelmű, hogy melyiket előbb, és melyiket később. Bizonyos szempontból mégis jobban használható a JK szövege, mint a PS-é, még annak ellenére is, hogy a hórakat az összes kézirat közül csak a PS tünteti föl. Éppen a 119. zsoltár esetében van néhány hely, ahol kétséges, hogy a PS szövege megbízható vagy kizárólag megbízható (például a 86. és a 195. sor vagy

¹⁹ MOLNÁR Dávid, *A korai szombatos gyűjtemények másolóinak identitása*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, 33, új folyam, 2(2017), 45–54.

néhány héber betű írásformája), és egyértelmű tollhibát is találunk (206. sor). Egy olyan szöveghagyomány esetén, ahol a források hierarchikus viszonyban állnak egymással, a főszöveg kitüntetett pozícióba emel egy bizonyos forrást. Itt egymással azonos státuszú források állnak rendelkezésünkre, de természetesen praktikus azt a szöveget főszövegnek választani, amelyen a legkevesebb emendatiót kell elvégezni, és a legjobban bemutatható a többi forrás eltérése. Semmi sem indokolja, hogy a Bogáti-filológia hagyományát követve én is a PS szövegét tegyem meg főszövegnek, és ne a JK-ét. Most először tehát a PS variánsai is a jegyzetben lesznek láthatók, a szöveghagyományt a JK szövegének fénytörésében látjuk. Talán ezzel olyan tendenciák is megmutatkoznak, amelyeket eddig nem láthattunk. A PS és a KJ közös eltérései például explicit módon jelezve lesznek a jegyzetben, és nem csak a KJ jegyzetbeli említésének hiányából tudhatunk kettejük közös eltéréséről.

A JK saját alakjai szinte kivétel nélkül nyelvjárási eltérések. Néha nem követi a többi énekeskönyv í-ző alakjait. Az igiden, ígirt, ítélet, igyenest, ösvényin vagy akár kincs, tekints alakok helyett a JK egyes helyeken az igéden, ígért, ítélet, egyenest, ösvényén, kéncs, tekénts alakokat használja. Sőt, a JK szövegében ő-ző, ű-ző tendenciát is láthatunk: szeplő, sietek, szerzetid, vesznem, örülnem helyett szöplő, sietők, szörzetid, vesznöm, örülnöm szerepel nála, szívem helyett pedig szüvem. Szintén jellemző, hogy a tanolok, johodat típusú alakok helyett tanulok és juhodat típusú alakokat használ. Adekvát lett volna javítanom ezeket az alakokat, különösen rímpozícióban. Mégsem így jártam el. Mégpedig azért nem, mert akkor olyan nyelvjárási szöveg jött volna létre, amilyen nem létezik. Ezek a variánsok az értelmezést nem befolyásolják. Többnyire meg is lehet mondani, hogy mi a JK saját változtatása. De a forrásokra egyáltalán nem jellemző ez a fajta egyöntetűség, következetesség. Még az sem egyértelmű, hogy valaha létezett-e ilyesfajta következetesség a szoltárfordítás szövegében. Ha akár csak az egy strófán belüli rímek esetében egyöntetűsége törekednék, olyan alakokat kellene használnom, amilyen alakokat semelyik forrásból nem ismerünk. A JK szövege egyáltalán nem mindig ő-zik, számtalanszor í-zik, de ugyanígy következetlen a PS másolója is, és a többi másoló is. Látható volt, hogy az akrosztichon „kívánkozik” szava helyett négy kézirat is a „kévánkozik” alakot használta az argumentumban. Ez persze származhat egy korábbi forrásból, de a lényegen nem változtat: nincs következetes nyelvhasználat.

A PS a gondtól és dologtól alak helyett a gondtul és dologtul alakot használja, utóbbit a számtól–szádtól–igagtól rimbokorban helyezi el (88. sor). A JK a sietők szót a tekintek–térek–megyek szavakkal rímelteti (119. sor). A MP a szolgádat alak helyett a szolgádot alakot használja rímhívóként a fogadásidat szóhoz (129. sor). Különösen érdekes a 61. strófa rimbokra. A JK-ben az éltem–vesznöm–örülnöm–szenvedjem rimbokor szerepel. A MP a 2. és 3. sor végén a vesznem és örülnem szavakat használja. Itt legalább következetes. A PS (és a többi forrás) másolója szintén a vesznem alakot veszi, de a 3. sorban megtartja az örülnöm alakot. A vesznöm alak még betudható a JK ő-ző nyelvjárásának, de úgy tűnik, az örülnöm alak csak egy kézirat másolóját zavarta. Nem vagyok benne biztos, hogy ebben a

szöveghagyományban a szóvégi *ō*-ket olyan éles határvonal választotta el a szóvégi *e*-ktől, mint a mai sztenderd magyarban. Ez az ingadozás valójában egy ingadozó ejtés tükré is lehet: ha megszüntetném az ingadozást, akkor ez a probléma fel sem merülne. Az anomália maradjon csak anomália, itt ugyanis épp az anomália tűnik főszabálynak.

A szótagszám egyértelműen javítható hibáit javítottam, ebben sokkal kevésbé ingadoznak a kéziratok. Sőt, épp az látszik tendenciának, hogy a szótagszám hibáit valahogy el akarják kerülni; a MJ másolója többnyire a sorok teljes átírásával. Két jellemző példát emelek ki. A 23. sorban a JK-ben ez szerepel: „tanítsd meg dekrétomidra lelkem”. Ez a sor kilenc helyett tíz szótagos. De nem csak ez teszi különössé. A *Psalterium* szinte teljes szöveghagyományából hiányzik a *t* végű igék egyes szám második személyű, felszólító módú, tárgyas ragozásának *-tsd* végződése; a források az alanyi ragozással megegyező formát használják: tanítsd helyett taníts. A „tanítsd meg” alak olyan, mint a fehér holló, mégis ezt hozza a JK és a PS is. A SZ-ben, az AB-ben és a KJ-ben már a szokásos „taníts meg” található. De még így is fennáll a szótagszámtöbblet, amit csak két kézirat javít, a MJ és a MP; mindketten elhagyják az igekötőt. A MJ meghagyja a tanítsd alakot, míg a MP itt egyszéles, és a taníts alakot hozza. A *d* végződés itt nagyon gyanús: nemcsak a szótagszám hibás, de a nyelvhasználat is szokatlan. Logikusan arra következtettek, hogy a két „hiba” egyszerre következett be.

A kolofonszerű záróstrófában is van eltérés a hét kézirat szövege között. Négy másolatban bár grammatikailag helyes, de egy szótaggal hosszabb sor szerepel, és épp az a sor hibás metrikailag, amely a zoltár sorszámát adja meg. A kolofonban járunk, amely már nem tartozik szorosan a vershez, sokszor nem is feltétlenül énekelték. Így az is felmerülhet, hogy Bogátnak sem volt gondja az utolsó sor szótagszámára, ritkán hozta magát olyan helyzetbe, hogy ilyen hosszú számot ilyen rövid sorba kelljen beszuvasztania. A 122. zoltár hetes sorában kivágja magát: „százhuszonkettőd nóta”. A 148. zoltár szintén hetes zárósróban úgyszintén: „száznegyvennyolcban szerzé”. Ám a 119. zoltár esetében mire a kolofon és a teljes zoltár utolsó két sorához jutottak a másolók vagy a szerző, 177 sorpárt már leírtak, vagyis 177-szer egymás mellé illesztettek egy kilenc, valamint egy nyolc szótagos sort.

Épp azért gyanús ez a hely, mert ha valaki ennyiszor megvalósít egy metrumot, akkor a végén már a kenyeret is 9+8-as sorpárban kéri. Négy másolat esetén a 178. alkalommal mégis eltér a ritmus. Ezért azt tartom valószínűnek, hogy Bogáti helyes szótagszámú alakot írt le, és csakis elírás eredményezhetett kilences sort némely forrásban. A változásoknak csak egy iránya lehetséges. A MJ és a KJ variánsának nyolc szótagos sorát senki nem írta át kilenc szótagosra, ugyanis semmi baj nincs vele. Szintén nem valószínű, hogy a kilenc szótagos variánsból úgy csinálna valaki nyolc szótagosat, hogy a „száztizenkilenced”-et írja át „száztizenklenced”-re. Viszont az már elég valószínű, hogy a „száztizenklenced” alakra ránézve a másoló eleve „száztizenkilenced”-et ír, vagy ha észre is veszi a szokatlan alakot, akkor is hibának tartja, és átírja. De csak két másoló volt, aki észrevette azt

is, hogy így hibás a szótagszám, és – a legkézenfekvőbb módon – javította a fellépő szótagszámtöbbletet.

Ez a példa abból a szempontból is tanulságos, hogy milyen következtetésekre lehet jutni, ha önkényesen választjuk ki a PS-et mint a legjobb szöveget közlő forrást, illetve ha azt a KJ alapján javítjuk, azt gondolván, hogy a két kéziratnak közös forrása volt. Az érvmenetem alapján a 119. zsoltár esetében a PS alakja hibás. Ha megnézzük a KJ variánsát, amely metrikailag rendben van, megerősítve érezhetjük magunkat, hogy ez a helyes alak, amelyet a PS másolója is maga előtt látott, csak ő elírt. Viszont így felmerülne a kérdés, hogy miért írta el valaki a KJ – amúgy metrikailag rendben lévő – variánsát, és miért pont négyen is ugyanúgy, horizontális variánsokat létrehozva. Éppen ezért nem is tűnik valószínűnek a változások azon iránya, miszerint a KJ alakjából lett a PS-ben található alak.

Ha viszont a JK alakját gondolnánk az eredetinek, az sok összefüggést megmagyarázna. Más zsoltárokból is található olyan alakok a *Psalteriumban*, amelyek elsőre furcsának tűnnek, de mégis velük kapjuk meg a helyes szótagszámú sort („akartjával”, „örzzenek”, „szereszámmal”). Ettől függetlenül ezeket az alakokat a másolók nagy valószínűséggel elfogadhatatlannak és hibásnak tarthatták. A hibásnak tűnő „száztizenklenced” „száztizenkilenced”-re javítása horizontálisan is könnyedén megtörténhet, a hibás szótagszám javítása szintúgy. Ez esetben a KJ alakja nem az eredeti alakra derít fényt: az szintén egy lehetséges változtatás, akár a változtatás változtatása. Bár metrikailag helyes, még messzebb van az eredetitől, és egyáltalán nem segít javítani a PS hibáit. Abból, hogy a KJ alakja metrikailag helyes, a PS viszont metrikailag hibás, még nem következik logikusan sem az, hogy a KJ a PS-et másolta, sem az, hogy egy közös forrást másoltak. Ám az is jól látható, hogy a JK nélkül – csak a KJ-et és a PS-et vizsgálva – nem derülne ki, hogy van egy, az előzőknél eredetibbnek tűnő alak is.